

זהר עמר וירון סרי, ארץ-ישראל וסוריה על-פי תיאורו של אל-תמימי רופא ירושלמי בן המאה העשירית, רמת גן: בר-אילן, 2004, 174 עמ'.

חיבורם של זהר עמר וירון סרי, ארץ-ישראל וסוריה על-פי תיאורו של אל-תמימי רופא ירושלמי בן המאה העשירית, פותח לקורא הישראלי חלון אל שדה מחקר פורח, ההיסטוריה של הרפואה בעולם המסלמי. שדה זה ממקד את תשומת ליבם של חוקרים מתחומים שונים, הן המתעניינים בהתפתחות הרפואה, הן המתעניינים בהיסטוריה החברתית של אנשי המקצוע והן של חוקרי הפרמקולוגיה. דרך קריאה בחיבורים מדעיים ניתן להפיק מידע עשיר על אודות התפתחות הידע באזור ובתקופה מסוימים, כמו גם ללמוד על הנחות יסוד של החברה. חיבורו של אל-תמימי אכן מתייחס לעניינים החורגים מן התחום הצר של הרפואה, ושופך אור על עולמו כתושב האזור במאה העשירית. לפי הצהרתם של המחברים, ספר זה בא לספק לקורא בן זמננו מידע היסטורי על אודות החיים בארץ-ישראל ובסוריה במאה העשירית, כמו גם להציג את הרפואה באזור ולבחון את חומרי המרפא¹ שהשתמשו בהם בני התקופה. הספר מחולק לשני חלקים, בחלק הראשון המחברים נותנים רקע גיאוגרפי-היסטורי וזיהוי של חומרי המרפא, בחלק השני מובאים תרגומים של קטעים מתוך חיבורו של אל-תמימי: פְּתָאב אל-מְרִשָּׁד אֶלָּא גִ'וֵּאָהָר אל-אֶעֱדִיָּה וְקִנָּת אל-מִפְרָדָּת מִן אל-אֶדְוִיָּה ('ספר המדריך ליסודות המזונות וסגולת התרופות הנפרדות'); חלקם רואים כאן אור לראשונה. בסוף הספר יש מילון מושגים ורשימה ביבליוגרפית עשירה.

אָבו עבדאללה מוחמד בן אַחְמַד בן סַעִיד אל-תַּמִּימִי, רופא נוצרי מירושלים, בן המאה העשירית. הוא למד רפואה אצל סבו ולפי המילון הביוגרפי של אבן אבִי אֶסְיָבֶּעָה, גם אצל נזיר נוצרי אבן אבִי אֶסְיָבֶּעָה 1965: 546-547). אל-תמימי שרת את מושל רמלה, חסן בן עֶבְדִּאלֶלָּה אבן טַ'רְגִ', וכן את הווזיר הפאטימי אָבִן פֶּלָס במצרים ועבורו אף חיבר ספר (זהר וסרי 2004: 13-19). מילונים ביוגרפיים משבחים את ידיעותיו ברפואה ובעיקר את בקיאותו בהכנת תרופות: פשוטות (כאלה הכוללות מרכיב יחיד), מורכבות (תרופות הכוללות יותר ממרכיב אחד) ומעל כל אלה התריאק, תרופה הנוגדת רעלים וסמים מזיקים (אָבִן אֶבִי אֶסְיָבֶּעָה 1965: 546-548; Lippert 1903: 106-105). שנת מותו ומקום מותו אינם ידועים; אך מכיוון שאָבִן אל-קַפְטִי מציין שבשנת 370 להג'רה שהה במצרים (Lippert 1903: 106)², שנת מותו היא מן הסתם מאוחרת יותר.

1 בחרתי במונח זה מפני שאין מדובר בצמחי מרפא בלבד אלא במגוון חומרים ומזונות, כמו למשל מים המלח.

2 למידע נוסף, תיאור הטקסט פְּתָאב אל-מְרִשָּׁד ולביבליוגרפיה נוספת על אודות המחבר ראו: Sezgin 1970: 3: 317-318.

בהקדמה לספר (עמ' 7) מתארים עמר וסרי את תרומתו בכוח לחוקרים מתחומים שונים. חיבורו של אל-תמימי מספק לקורא מידע רב-ערוך על אודות החיים בארץ-ישראל של המאה העשירית, דרך עיניו של רופא נוצרי. ייחודו של אל-תמימי בהיכרותו שלו עם הרפואה הסורית המקומית ועם היוונית-גאלנית. מתוך תיאורי התהליך של הכנת התרופות, כריית המחצבים ויבוא צמחי מרפא אפשר ללמוד על מפעלים חקלאיים (ראו למשל עמ' 20-26), קשרי מסחר בין ערי האזור (ראו למשל התייחסותו לכריית מלחים בים המלח והעברתם למקומות אחרים, עמ' 43-52), כמו גם אודות מנהגים שרווחו בקרב הקהילות המקומיות. כאשר אל-תמימי מתייחס לעפוב, למשל, הוא מתאר גם את השימוש שעושים בו התושבים הנוצרים בעת צום הלנט (עמ' 74-75). הדיונים בחומרי המרפא מפורטים ומעמיקים ומפנים למגוון רחב של מקורות. למרות שהמחברים מצהירים שבכוונתם לתאר את מציאות חיי היום-יום בארץ-ישראל של המאה העשירית, נדמה כי חלק זה זוכה לפחות תשומת לב לעומת הדיון בנושאים הרפואיים.

ייחודו של ספר זה הוא בהיכרותם המעמיקה של המחברים עם צמחי ארץ-ישראל ועם חומרי המרפא שנהגו בה לאורך ההיסטוריה. עמר וסרי מתחקים אחר החומרים המוזכרים ומבהירים לקורא המודרני מה היו החומרים בהם השתמשו בני המאה העשירית לריפוי מחלות שונות. כמו כן בחלק מהמקרים מוצג המרכיב הפעיל הקיים בתרופה, כמו למשל בזהויה סוגי המלחים שאל-תמימי מתייחס אליהם (עמ' 51). רוב הספרים העוסקים בהיסטוריה של הרפואה בשפה העברית מתמקדים בפעילותם של רופאים יהודים, כמו למשל הרמב"ם,³ או ברפואה ייחודית לקהילה יהודית מסוימת, כמו למשל יהודי תימן,⁴ או מתייחסים לצמחי מרפא בארץ-ישראל.⁵ ספרם של עמר וסרי מציג לראשונה רופא נוצרי, לצד דיון מעניין בחומרי המרפא שבהם עשה שימוש.

מעבר לתרומתו של הספר להרחבת ידיעותינו על מנהגי התושבים, חייהם וחומרי המרפא שהיו מקובלים עליהם, אל-תמימי הוא מקור ייחודי להבנתנו את התאוריה הרפואית וההשפעה ההדדית שהייתה בין הרפואה הסורית המקומית והרפואה היוונית. זאת ניתן ללמוד דרך בחינת הצעותיו של אל-תמימי לטיפול במחלות שונות והשוואת המידע עם טקסטים אחרים. אך חשוב מזה, אל-תמימי ניהל דיאלוג עם רופאים בני זמנו ורופאים שקדמו לו, ובכך תרומתו הממשית. אל-תמימי לא חשש לבקר סמכויות מקובלות,

3 הרמב"ם, תשי"ז. לטקסט הערוך מצורפת הקדמתו של זיסמן מונטגר וכן הערות שולים מאירות עיניים בנוגע לחלקים קשים להבנה ולחומרי המרפא המצוינים.

4 ראו למשל: דורי 2003.

5 לדוגמא: לב ועמר 2002, או קריספיל 1989. לכל אלה יש להוסיף ספרים הבוחנים את הרפואה בתקופת התלמוד, או רפואה במשנה ובמקרא. לצד אלה יש מאמרים המתייחסים לתקופות ולקהילות אחרות, למשל שפר 1998.

כמו למשל את רופאי מצרים (עמ' 18, 101-103). אפילו את גאלנוס. הוא אמנם כיבד את גאלנוס כסמכות העליונה ברפואה, אך התעקש להצביע על השגיאות שנפלו בכתביו (עמ' 18, 107). ביקורת זו משמעותית ביותר לאור מעמדו הרם של גאלנוס בקרב העוסקים במקצועות הרפואה בעולם המסלמי ובאירופה. חיבוריו של גאלנוס, רופא בן המאה השנייה לספירה, היו הבסיס לרפואה תאורטית בעולם המסלמי ובאירופה למעשה עד לגילוי מחזור הדם הגדול בידי הארווי בשנת 1628 באנגליה. רוב חיבוריו תורגמו בראשית תקופת התרגומים על ידי חֲנִין בן אֶסְחָאק ותלמידיו. בבסיס תורתו של גאלנוס עמדה ההנחה כי בגוף האנושי ארבע ליחות: ליחה, דם, מרה צהובה ומרה שחורה, ואלו תואמות את ארבעת היסודות בעולם התת-ירחי: מים, אוויר, אש ואדמה. בין הליחות בגוף צריך להתקיים איזון, וכל עוד הוא נשמר יהיה האדם בריא; כל הפרה של איזון זה עלולה להביא למחלה. גוף האדם מושפע מהמרחש סביבו, לכן שינוי במאזן היסודות בעולם יכול גם הוא להפר את האיזון ולגרום למחלה (Ullmann 1978: 9-10).⁶ חיבוריו של גאלנוס נחשבו לסמכות שאין להפריכה, עד כדי כך שכאשר גילה אל-בר'דאדי (בערך בשנת 1200) כי קיימת טעות אנטומית בכתבי גאלנוס, וכי עצם הלסת התחתונה היא עצם אחת ולא שתיים כפי שטען, הוא התקשה לתקן את הטעות. הוא ציין כי מפליא אותו לגלות שנפלה טעות אצל גאלנוס, ובכל זאת ראה לנכון לציין את הטעות. חיבורים אנטומיים מאוחרים יותר התעלמו מהגילוי של אל-בר'דאדי והמשיכו לתאר את הלסת התחתונה כמורכבת משתי עצמות (Ullmann 1978: 70). מעטים הרופאים שהעזו לבקר את גאלנוס, והביקורת שהושמעה נגדו הייתה במישור הפילוסופי ולא הרפואי. המחברים אמנם מעידים על הייחודיות שבביקורתו של אל-תמימי, וכן על האפשרות ללמוד על ייחודה של הרפואה באזור זה לעומת אזורים אחרים של העולם המסלמי (עמ' 7), אך הם אינם בוחנים את ביקורתו לאור ביקורות קיימות אחרות, בסורית או בערבית (כמו למשל ביקורתו של אלכסנדר מאפרודיסאה, Pines 1961: 21-54). השוואה כזו הייתה יכולה לבחון את מקומו של אל-תמימי בין רופאים אחרים, לבדוק את כיווני ההשפעה או את עצמאות הביקורות שהשמיע אל-תמימי.⁷

מאחר שזהו חיבור חלוצי בעברית בשטח ההיסטוריה של הרפואה בעולם המסלמי, חסר בו פירוט השמות והמונחים שסביר להניח כי הקורא העברי אינו מצוי בהם. לדוגמה,

6 למידע על רפואה יוונית באופן כללי ניתן לפנות לאתר הידידותי של הספרייה הלאומית לרפואה בוושינגטון: <http://www.nlm.nih.gov/hmd/greek>. למידע על גאלנוס והשפעתו על התפתחות הרפואה ראו: Temkin 1973. לצד רפואה גאלנית-תיאורטית, התקיימה בעולם המסלמי גם רפואה עממית ורפואה נבואית ששילבה פרקטיקות עממיות ברעיונות גאלניים.

7 על ביקורות נגד גאלנוס ראו: Temkin 1975: 23-22; Ullmann 1978: 68-67; Ullmann 1970: 79-80.

כאשר מתארים המחברים את מקורות ההשפעה על אל-תמימי (עמ' 18), מוזכרים שמותיהם של רופאים יוונים ורומים, כמו גאלנוס ודיוסקורידס, וכן רופאים ומתרגמים מהעולם המסלמי כמו למשל חֲנִי בֶן אֶסְחָאק. חסרה הפניה לספרות רקע וללקסיקונים העשויים לעזור לקוראים שאינם מצויים בתחום או שאינם קוראים ערבית. ספר בסיסי כזה הוא למשל ספרו התמציתי של אולמן: Islamic Medicine, שניתן למצוא בו מידע על אודות רוב הדמויות המוזכרות. במילון שבסוף הספר ניתן היה לשלב גם הסבר קצר על תעתיק, כך שקוראים שאינם מכירים את המוסכמות הנהוגות בתחום יוכלו להבין את ההבדל בין ע' (ع) ל-ע (ع) או כיצד להגות צ' (ص).

לסיכום, ספר זה הוא נכס חשוב לכל המתעניין בהיסטוריה של הרפואה. המחברים מציגים את חומרי המרפא ואת העולם שבו צמחי מרפא אלה שימשו. היכרותם עם מגוון רחב של מקורות מאפשרת לקורא להבין את אל-תמימי ואת חיבורו במסגרת רחבה יותר של רופאים בעולם המסלמי. טוב עשתה הוצאת בר-אילן שהביאה לקורא העברי מחקר זה, וכמובן שיש לברך את המחברים על שלקחו על עצמם את עבודת התרגום והעריכה של כתאב אל-מֶרְשֵׁד, והביאו אותו לידיעת הקורא העברי. אך עם זאת מעניין היה לו הרחיבו את היריעה על אודות ייחודו של אל-תמימי כרופא סורי, לעומת המסורת הגאלנית. כמו כן נראה היה כי קריאה בחיבורו של אל-תמימי יכולה לספק מידע רב אודות ההשפעה בין רפואה מקומית לרפואה תיאורטית ויחסי הגומלין בניהם.

קרן אבו-הרשקוביץ

ביבליוגרפיה

- אבן אַבִי אֶסְיָעָה, 1965. עיון אל-אַנְבָּאא פי טִבְקָאא אל-אַטְבָּאא, עורך: נזלר רדא, ביירות: מְנְשֹׁרָאא דאר מִקְתַּבַּת אל-חִיאָה.
- דורי, זכריה, 2003. הרפואה המסורתית בקרב יהודי תימן, צמחי מרפא בשמים, תל-אביב: אפיקים.
- לב, אפרים ועמר זהר, 2002. סממני המרפא המסורתיים בארץ ישראל, ירושלים: יריד הספרים.
- קריספיל, נסים, 1989. צמחי המרפא של הרמב"ם, ירושלים: יריד הספרים-כח ספרים.
- הרמב"ם (משה בן מימון), תשי"ז. הנהגת הבריות (תרגום: רבי משה אבן תבון, ערך: זיסמן מונטנר), ירושלים: מוסד הרב קוק.
- שפר, מירי, 1998. "רופאים ובתי חולים בחברה העות'מאנית", זמנים 62: 38-49.

- Lippert, Julius (ed.) 1903. *Ibn al-Qifti's Ta'rīḥ al-Hukamā'*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Pines, Salomon, 1961. "A Refutation of Galen by Alexander of Aphrodisias", *Isis* 52: 21-54.
- Sezgin, Fuat, 1970. *Geschichte des Arabischen Schriftum* (Band 3 Medizin Pharmzie-Tierheilkunde Bis 430 H.), Leiden: E.J. Brill.
- Temkin, Owsei, 1973. *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Ullmann, Manfred, 1970. *Die Medizin im Islam*, Leiden and Köln: E.J. Brill.
- Ullmann, Manfred, 1978. *Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press.